

POJĘCIA: WĘDROWCY I WŁÓCZĘDZY

Przeszło pół wieku temu Jan Szczepański zanotował w swoim dzienniku: „Jesteśmy narodem przeżuwczy cudzych idei, świetnych komentatorów, eseistów, ale co wnieśliśmy nowego do filozofii, religii, nauki? Kiedy, gdzie i jakie nowe pomysły, idee kierownicze? Pozytywizm, ewolucjonizm, marksizm, egzystencjalizm przychodziły do nas z zewnątrz. Radykalny konwencjonalizm Ajdukiewicza, reizm Kotarbińskiego były tylko odmianami wnoszonymi do wielkich prądów obcych” (Szczepański 2013: 201). Nawet jeśli opinię o wtórności polskiej humanistyki uznamy za krzywdzącą lub co najmniej przesadzoną, to zawiera ona dwa cenne tropy: po pierwsze, łatwość, z jaką polscy humaniści omawiają i reprodukują cudze pojęcia, po drugie, duży potencjał rodzimego pojęciotwórstwa.

Oba te wątki docenia współczesna historiografia nauki, która właśnie w transnarodowych i transdyscyplinarnych oddziaływaniach upatruje właściwych źródeł wytwarzania wiedzy. Analizując proces powstawania globalnego pola nauk społecznych, Johan Heilbron (2014: 686) przypomina jego zależność od „krażenia” treści naukowych (zob. także Keim, Çelik, Ersche, Wöhrer 2016). Kapil Raj (2016) podkreśla rolę pośredników, podróżników i tłumaczy kultur. Inni badacze zwracają uwagę na znaczenie emigracji (Fleck 2011), towarzystw naukowych (Crawford 1992, Platt 1998), przekładów (Heilbron 1999) czy materialnych nośników wiedzy (Rodak 2009). Według Randala Collinsa (2002) to wręcz „energia emocjonalna”, która przekracza bariery czasu i przestrzeni, jest podstawowym źródłem naukowej kreatywności. Jakkolwiek zróżnicowana w przedmiotach badań, współczesna humanistyka odchodzi od tradycyjnego zainteresowania transferami wiedzy z „centrum” do „peryferii” na rzecz analizowania jej wielokierunkowych przepływów i transformacji w lokalnych, regionalnych i globalnych kontekstach¹.

¹ Badanie recepcji i procesów transferu cieszyło się w naukach historycznych przez długi czas uzasadnioną popularnością. Od kiedy jednak w późnych latach 90. rozwinęła się historia transnarodowa, metodologia badań historycznych wzbogaciła się o nowe ujęcia, które podkreślają rolę

Ten tom „Stanu Rzeczy” pokazuje, jak można i dlaczego warto badać historię powstawania i przekształcania się pojęć. Mowa w nim zarówno o pojęciach rozumianych jako małe teorie współkształtujące zjawiska społeczne, do których się odnoszą, jak i o procesach historycznych, które starają się nazwać. Zamieszczone tu artykuły, tłumaczenia, wywiady i recenzje dają wgląd w różne formy historyzowania pojęć podejmowane w socjologii i spokrewnionych z nią dyscyplinach – przede wszystkim historiografii, kulturoznawstwie i antropologii. Odnoszą się, co prawda, do kwestii skromniejszych niż wielkie paradygmaty wspomniane przez Szczepańskiego, ale dobrze pokazują, dlaczego nacjonalizm metodologiczny, którym nacechowana jest jego opinia, nie przystaje do współczesnego myślenia o rozwoju wiedzy naukowej.

Tom otwiera artykuł Jerzego Szackiego na temat stworzonej pod kierunkiem Reinharta Kosellecka w Bielefeld historii podstawowych pojęć niemieckiego języka społeczno-politycznego, której ukoronowaniem jest wielotomowy leksykon *Geschichtliche Grundbegriffe* (1972–1997). Choć kilka z zaproponowanych przez Kosellecka koncepcji, jak „czas siodła”, „przestrzeń doświadczeń” i „horyzont oczekiwania”, zrobiło międzynarodową karierę, a wiele jego tekstów zostało przetłumaczonych na język polski, to tradycja szkoły bielefeldzkiej jest w Polsce ciągle mniej znana niż szkoła Cambridge, która z kolei – jak przypomina artykuł Szackiego – bada przede wszystkim historyczne konteksty powstawania i posługiwania się pojęciami jako argumentami. Jerzy Szacki przekazał nam swój tekst do publikacji, my niestety nie zdążyliśmy już przekazać Profesorowi tego tomu.

O kondycji i perspektywach historii pojęć w Polsce Kornelia Kończal rozmawia z Maciejem Janowskim, historykiem XIX wieku i badaczem inteligencji. Janowski jest także członkiem międzynarodowej grupy naukowców skupionych wokół węgierskiego historyka Balázsa Trencsényego, która kończy właśnie pracę nad dwutomową syntezą nowoczesnej myśli politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Osadzając tradycję niemieckiej historii pojęć i szkoły Cambridge w transnarodowym kontekście, ich praca pokazuje, jak, kiedy i gdzie powstawały pojęcia i koncepcje myślenia politycznego współkształtujące historię tego regionu. Metodologiczne refleksje nad historią pojęć zamyka wywiad Agaty Łukomskiej i Michała Rogalskiego z brytyjskim nowożytnikiem – Dmitrim Levitinem. Dekonstruując

przeplewów, skrzyżowań i splotów. Bez względu na to, czy mowa o *Verflechtungsgeschichte*, *entangled history* czy *histoire croisée*, w centrum uwagi każdego z tych ujęć znajduje się dynamika wzajemnych oddziaływań (np. Ther 2003, Kocka 2003, Bayly, Beckert, Connelly, Hofmeyr, Kozol, Seed 2006).

nasze potoczne rozumienie Oświecenia, Levitin zachęca tym samym do rewizji myślenia o ciągłości i zmianie w historii wiedzy.

Kolejnym motywem tego tomu są minimonografie pojęć, które odnoszą się do kilku kluczowych zjawisk i procesów zachodzących w Europie Wschodniej. Małgorzata Mazurek pokazuje, w jaki sposób Ludwik Landau, zapoznany międzywojenny statystyk i ekonomista, zrewidował kategorię „rolniczej Europy”, umiejscawiając wolno uprzemysławiające się społeczeństwa agrarne na skali globalnego rozwoju gospodarczego. Zrobił to wbrew powszechnemu wówczas stanowisku, jakoby odrębności między rozwiniętym „Zachodem” a resztą świata uniemożliwiały zastosowanie wobec nich „jednej miary opisu”. Michał Łuczewski omawia polską karierę zapożyczonego z języka niemieckiego pojęcia „polityka historyczna”: od niszowej pod koniec lat 90. koncepcji do rdzenia konserwatywnego dyskursu politycznego ostatniej dekady. Odwołując się do historii własnych badań terenowych przeprowadzanych w Polsce i Mongolii, Tomasz Rakowski pokazuje z kolei, jak kształtowało się jego rozumienie „sztuki nieformalnego” w społeczeństwach, które skonfrontowane zostały z gwałtowną transformacją społeczno-ekonomiczną.

Międzynarodowe uwarunkowania humanistyki za żelazną kurtyną są tematem trzech artykułów. Jarosław Kiliński omawia asymetrię wzajemnych oddziaływań polskiej i czeskiej socjologii. Mikołaj Pawlak przypomina koncepcję „próżni społecznej” Stefana Nowaka, sugerując, że główną barierą w uniwersalizacji tego pojęcia było powszechne swego czasu przekonanie o unikalności zachodzących w Polsce zjawisk. Natomiast Rudolf Kučera wykazuje specyficzne cechy marksistowskich historiografii w Czechosłowacji, Polsce i NRD, które pozwalają zrozumieć, dlaczego przelomowa praca lewicowego brytyjskiego historyka E.P. Thompsona *The Making of the English Working Class* (1963) spotkała się z tak niewielkim zainteresowaniem badaczy historii ruchu robotniczego w tych krajach.

Tom podejmuje wciąż wymagający głębszej refleksji problem tłumaczenia – potężnego transformatora pojęć². Marta Bucholc przewrotnie interpretuje rolę tłumaczy jako sprawców nieczytania, którzy przyczyniają się do budowania wspólnot naukowych na fikcji porozumienia. Paweł Jarnicki zdejmuje z przekładów publikacji Ludwika Flecka „osad przeinaczeń”. O pożytkach ze śledzenia pracy tłumaczy pisze też w dziale recenzji Paweł Marczewski, omawiając książkę *Why Concepts Matter*. Konkretną ilustracją trudności z przekładem (a co za tym idzie, także transformacją) pojęć

² Por. zbiór artykułów na temat roli tłumaczeń w kształtowaniu polskiej humanistyki XIX wieku w „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” ze wstępem Jana Surmana (2016).

jest artykuł Thomasa Lindendbergera o koncepcji *Eigen-Sinn* (samo-wola), którą do niemieckiej i międzynarodowej historiografii życia codziennego wprowadził Alf Lüdtke.

Podkreślając zmienność zakresów, znaczeń i „wartości operacyjnej” pojęć, holenderska badaczka Mieke Bal (2012: 49) pisała, że „wędrują i włączają” się one pomiędzy dyscyplinami³. Jej transdyscyplinarna perspektywa jest w tym tomie ważnym punktem odniesienia. Tomasz Peciakowski omawia europejskie podróże terminu „intelektualista”, pokazując, kiedy bywa on tożsamy ze wschodnioeuropejską inteligencją. Friedrich Cain odsłania zaskakujące analogie między projektem Bal oraz międzywojennymi przedsięwzięciami polskiego geofizyka Antoniego B. Dobrowolskiego i niemieckiego filozofa Raymunda Schmidta. Obszerne recenzje autorstwa Romy Sendyki, Aleksandry Kil, Mirosławy Zielińskiej, Tomasza Hena-Konarskiego i Michała Młynarza pokazują natomiast zalety i wady podejścia Bal oraz omawiają inspirowane nim projekty z różnych obszarów badań nad kulturą i społeczeństwem. Dział recenzji uzupełniają teksty Tomasza Stryjka i Piotra Kisielea poświęcone polskim publikacjom na temat „pamięci” – jednego z najbardziej dynamicznych pojęć ostatnich lat.

Wiele wątków pozostaje siłą rzeczy poza zakresem tego tomu. Dotyczy to na przykład pracy z pojęciami, która w polskiej socjologii i pokrewnych jej dyscyplinach odbywała się szczególnie intensywnie w czterech okresach: w dobie międzywojennej instytucjonalizacji nauki, w latach 60., gdy doszło do niezwykłego, jak na zimnowojenne warunki, otwarcia na uczestnictwo w globalnym obiegu wiedzy, w czasie kryzysu systemu w latach 80. oraz w okresie transformacji ustrojowej po 1989 roku (np. Bucholc 2016: 11, 31–34, 69–70, Motrenko 2010, Sulek 2011). Dokonywane wtedy wybory pojęciowe i terminologiczne to fascynujący przedmiot przyszłych badań i zarazem obszar pozyskiwania ważnej samowiedzy.

Świadomość tego, skąd biorą się pojęcia, których używamy, i tego, że posługując się nimi, przynależymy do wielkiej wspólnoty wiedzy, pozwala wyzwolić się zarówno z megalomanii narodowej, jak i z kompleksu peryferyjnej wtórności. Krytykowane przez Szczepańskiego sięganie po cudze idee nie musi wszak oznaczać powielania, lecz może przeistoczyć się we współtworzenie pojęć. Ruchliwość w tym zakresie bywa ważniejsza od uporczywego wybijania się na oryginalność czy odrębność również z tego powodu, że jest ona zarazem podstawowym warunkiem współuczestni-

³ Zob. też słownik pojęć wędrujących w naukach społecznych (Christin 2010) oraz opracowanie na temat rozumienia pojęć i interdyscyplinarności wiedzy naukowej charakterystyczne dla nurtu myślenia zainspirowanego pracą Bal (Darbellay 2012).

czenia w globalnym wytwarzaniu wiedzy. Właśnie energii w tym zakresie należy życzyć polskiej socjologii najbardziej, gdyż w jednym punkcie zapiski Szczepańskiego wciąż nie tracą na aktualności: „[j]esteśmy zagonieni drobiazgami, kolowrotem zebrani i pracy administracyjnej, bez czasu na myślenie i pisanie” (2013: 202).

Kornelia Kończal i Joanna Wawrzyniak

Wydanie tego tomu „Stanu Rzeczy” nie byłoby możliwe bez wsparcia i życzliwości wielu osób i instytucji. Za cenne uwagi chcielibyśmy podziękować przede wszystkim Marcie Bucholc (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn) i Jakubowi Motrence (Uniwersytet Warszawski). Za stworzenie doskonałych warunków do pracy dziękujemy także Instytutowi Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Herder-Institut w Marburgu i Max-Weber-Kolleg w Erfurcie.

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2015-2018 (1bH15013383).

Bibliografia:

/// Bal M. 2012. *Wędrujące pojęcia w naukach humanistycznych. Krótki przewodnik*, tłum. M. Bucholc, Narodowe Centrum Kultury.

/// Bayly C.A., Beckert S., Connelly M., Hofmeyr I., Kozol W., Seed P. 2006. *AHR Conversation: On Transnational History*, „The American Historical Review”, nr 111/5, s. 1441–1464.

/// Bucholc M. 2016. *Sociology in Poland. To Be Continued?*, Palgrave Macmillan.

/// Christin O., red. 2010. *Dictionnaire des concepts nomades en Sciences Humaines*, Métailié.

/// Collins R. 2002. *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*, Harvard University Press.

/// Crawford E. 1992. *Nationalism and Internationalism in Science, 1880–1939*, Cambridge University Press.

/// Darbellay F., red. 2012. *La circulation des savoirs: interdisciplinarité, concepts nomades, analogies, métaphores*, Peter Lang.

/// Fleck Ch. 2011. *A Transatlantic History of the Social Sciences. Robber Barons, the Third Reich and the Invention of the Social Empirical Research*, tłum. H. Beister, Bloomsbury.

/// Heilbron J. 1999. *Toward a Sociology of Translation: Book Translations as a Cultural World-System*, „European Journal of Social Theory”, t. 2, nr 4, s. 429–444.

/// Heilbron J. 2014. *The Social Sciences as an Emerging Global Field*, „Current Sociology”, t. 62, nr 5, s. 685–703.

/// Keim W., Çelik E., Ersche Ch., Wöhrer V., red. 2016. *Global Knowledge Production in the Social Sciences: Made in Circulation*, Routledge.

/// Kocka J. 2003. *Comparison and Beyond*, „History and Theory”, t. 42, nr 1, s. 39–44.

/// Motrenko J.B. 2010. *Badanie zespołu Alaina Touraine'a nad Solidarnością. Historia i konsekwencje*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 54, nr 4, s. 117–140.

/// Platt J. 1998. *A Brief History of the ISA: 1948–1997*, International Sociological Association.

/// Raj K. 2016. *Go-Betweens, Travelers, and Cultural Translators*, [w:] *A Companion to the History of Science*, red. B. Lightman, John Wiley & Sons.

/// Rodak P. 2009. *Pismo, książka, lektura. Rozmowy: Le Goff, Chartier, Hébrard, Fabre, Lejeune*, przedmowa K. Pomian, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

/// Sulek A. 2011. „Do Ameryki!” *Polscy socjologowie w Stanach Zjednoczonych po 1956 roku i rozwój socjologii empirycznej w Polsce*, [w:] tegoż, *Obrazy z życia socjologii w Polsce*, Oficyna Naukowa, s. 96–141.

/// Surman J. 2016. *Wissenschaft als Übersetzung? Translation und Wandel polnischsprachiger Wissenschaft im langen 19. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, t. 65, nr 4, s. 483–506.

/// Szczepański J. 2013. *Dzienniki z lat 1945–1968*, przepisał, oprac. i wstępem opatrzył D. Kadlubiec, Galeria Sztuki Współczesnej „Na Gojach”.

/// Ther P. 2003. *Beyond the Nation: The Relational Basis of Comparative History of Germany and Europe*, „Central European History”, nr 36, s. 45–73.